

EGY ERDÉLYI MŰVÉSZETTÖRTÉNÉSZ MUNKÁSSÁGA LEVELEINEK TÜKRÉBEN

(Bíró József levelei Lyka Károlyhoz)

(Közli: Sas Péter)

Az erdélyi barokk és klasszicista építészeti emlékek kutatói – a művészet- és művelődéstörténészek – nem nélkülözhetik azokat az alapvető és mindezidáig túl nem haladott kutatásokra épülő szakkönyveket, építészeti- és művészettörténeti összefoglalásokat, melyek Bíró József tollából születtek. A kiváló szakmai felkészültséggel és filológiai alaposággal megírt tanulmányok és monográfiák magas esztétikai érzékét és témái iránti feltétlen ragaszkodását, odaadását tükrözik. Különös figyelmet fordított a folyamatosan pusztuló erdélyi műemlékek számbavételére, pontos rögzítésére és feldolgozására. Hogyan vált az erdélyi műemlékek egyik fő mentorává?

Ady városában, Nagyváradon, a „Körösparti Párizs”-ban született 1907. július 8-án. Szülei őshonos nagyváradi családok leszármazottai voltak. Érdeklődését befolyásolhatta édesapja foglalkozása, aki mint földrajz-történelem-német szakos tanár nyert kinevezést a váradi ortodox zsidó polgári iskolába. Édesapja, Bíró Márk nemcsak iskolája, de a váradi szabadkőművesek egyik vezető alakja is volt.

A művészet, a rajz, a festés iránti hajlama már gyermekkorában megnyilvánult. A premontrei gimnázium tanulójának tehetségét rajztanára, Udvardy Ignác Ödön nem hagyta veszendőbe menni. Udvardy, mint festőművész, a nagybányai művésztelepen is dolgozott. A nyári vakáció alatt magával vitte Bíró Józsefet, hogy festészetet tanuljon Thorma Józsefnél. (Erről Nagybányán szignált vázlatkönyve is tanúskodik.) Mivel iskoláját, a premontrei gimnáziumot megszüntették, az apja által magasabb rangra emelt és igazgatott zsidó liceumba iratkozott át. Érettségi bizonyítványt is itt kapott. A Nagybányán megismert Réti István hatására, támogatásával, az ő növendékeként került a Budapesti Képzőművészeti Főiskolára. A főiskolán tanárain, Rudnay Gyulán és Vaszary Jánoson kívül a legnagyobb hatást a művészettörténetet oktató Lyka Károly gyakorolta rá. Ennek következményeként iratkozott át a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára, művészettörténetet hallgatni. Ezt a tanszéket akkor Gerevich Tibor professzor vezette.

Egyetemi tanulmányai alatt egy speciális területen végzett vizsgálatait, kutatásait összefoglalva, könyvet is írt a „Modern grafológia” címen. Komoly érdeklődését mutatja, hogy a témával a későbbiekben is foglalkozott.

Az egyetem befejeztével annak Művészettörténeti és Keresztény Régészeti Intézetében doktorált a „Nagyvárad barokk (sic!) és neoklasszikus művészeti emlékei” című értekezésével. Disszertációja a nagyváradi püspökség anyagi támogatásával kiadásra is került.

Tanulmányai befejeztével hazautazott, hogy otthon kamatoztassa magas szintű elméleti felkészültségét. Módja és lehetősége lett megismerkednie Erdély jelentős közgyűjteményeivel, családi könyvtáraival és levéltáraival. Szülővárosában megválasztották a Biharmegyei és Nagyvárad Régészeti és Történeti Egylet Múzeumának könyvtárosává. Szakmai hitelességének elismerése és bizonyítéka, hogy a családi hagyatékát oly gondosan őrző és féltő főúr, gróf Bánffy Miklós rábízta a bonchidai kastélyban elhelyezett 30.000 kötetes családi könyvtárának a rendezését. Ilyen szakmai gyakorlatok után lett könyvtárigazgatója a marosvásárhelyi Teleki-tékának. Szűkebb pátriája művészeti és építészeti emlékein túl egész Erdély műkincse foglalkoztatta. A barokk kor egyházi és világi művészetének hagyatékát igyekezett felkutatni és bemutatni. Ennek érdekében bejárta Erdélyt, a helyszínen készült felméréseit levéltári kutatásokkal egészítette ki. Így születtek meg filológiai pontosságú szakcikkei, tanulmányai, monográfiái. Nem véletlen, hogy munkamódszere hasonlított Kelemen Lajosnak, az Erdélyi Múzeum-Egyesület széles tudású levéltárosának, az erdélyi tudományos élet egyik utolsó polihisztorának metodikájához. Kelemen Lajostól nemcsak

szakmai példát, hanem sok-sok önzetlen és érdemi segítséget is kapott munkái megírása során.

Professzoraival – Lyka Károllyal és Gerevich Tiborral – mindvégig megőrizte szoros kapcsolatát. A nekik szentelt, az ő tiszteletükre összeállított emlékkönyvekben egy-egy tanulmánnyal szerepelt ő is. Barokk kutatásai kapcsán a másik budapesti művészettörténeti tanszék vezetőjével, Hekler Antallal, és a körülötte kialakult kör tagjaival – Kaposy Jánossal és Révhelyi Elemérrel – is jó munkakapcsolatot tudott kialakítani.

Egyéniségével, szakmai felkészültségével kivívta az erdélyi mágnás-társadalom – a Bánffyok, a Telekiek, a Toldalaghiak – elismerését. Ennek eredményeképpen hívták meg kastélyaikba – mint egyenrangú felet – és adtak meg minden segítséget kutatásai elvégzéséhez.

Mint erdélyi magyar művészettörténész – mai divatos szóval élve – a híd szerepét töltötte be a két ország, Románia és Magyarország szaktudománya és művelői között. Tanulmányaiban felhasználta, ismertetéseiben pedig bemutatta mind a román művészettörténet, mind a magyarországi művészettörténetek legújabb eredményeit, szakdolgozatait.

Írásai ma is frissek, elevenek, az újdonság erejével hatnak. Ez több körülménynek is köszönhető. Elsősorban annak, hogy színesen, irodalmi igényességgel írt még a legtudományosabb kérdésekről is, másrészt annak, hogy az általa leírt, bemutatott műemlékek, régiségek, műkincsek levéltári forrásanyagának nagy része már csak az ő munkáiban létezik. Ennek legmeggyőzőbb példája a bonchidai Bánffy-kastély leírása. A kastély történetének megírásához felhasználhatta a Bánffy grófok kolozsvári és bonchidai családi levéltárának anyagait: okleveleket, családi iratokat, terveket, térképeket. Önálló tanulmányban dolgozta fel a kastélyban őrzött családi arcképeket, szám szerint mind a nyolcvanhatot. Jelentőségüket növeli az a tény, hogy a képek közül tizenhárom marosfalvi Barabás Miklósnak, a biedermeier kiváló festőművészenek volt az alkotása.

Az erdélyi kastélyokat bemutató könyvének már csak az illusztrációs anyagában jeleníthető meg az utókor számára a bonchidai Bánffy-kastély könyvtárszobája, biliárdterme, a Mária-Terézia és a kék-szalon berendezése, a főlépcsőházban elhelyezett udvari sakk-készlet és egyéb, ma már pótolhatatlan kultúrkinccs. Így a Bismarck-gyűjtemény is. A visszavonuló németek által 1944-ben felégetett és a környékbeliek által később szétdúlt és elpredált kastély, valamint parkjának torzója intő példa korunk barbarizmusa egyik csatanyerésének. Fáradhatatlan munkabírása és ügyszeretete kiemelkedő eredményekre ösztönözte.¹ Minden körülmény adott volt tudósi pályája teljes kibontakoztatására, majd betetőzésére. Így a kutatás lehetősége, professzorainak, kollégáinak – mint Balogh Jolánnak és Zádor Annának – segítőkészsége és elsősorban önmaga páratlan szorgalma.

Utolsó kézírata, – melyről tudunk – az erdélyi gubernium történetét dolgozta fel. Nyoma veszett a kéziratkoztagnak, miután röviddel a háború befejezése előtt, 1945. január 6-án Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémia épülete előtt, a Duna-parton – édesapjával együtt – a nyilas-terror áldozata lett.

Munkássága, bár tragikusan korán – 38 éves korában – félbeszakadt, mégsem tekinthető csönkának. Kiadott munkái a mindenkori magyar és egyetemes művészet- és művelődéstörténet alapját képezik.

A továbbiakban Lyka Károlyhoz írt, az MTA Művészettörténeti Kutató Intézetében lévő leveleit közöljük. E levelek hitelesen reprezentálják Biró József szakmai elkötelezettségét és érdeklődési körét.

1.

Méltóságos Uram!

Mostmár Váradról vagyok bátor írni Méltóságodnak. Még Kolozsvárt vettem nagyon kedves és jóleső levélét s hálásan köszönöm Petrovics főigazgató Úrnál való kegyes közbenjárását érdekemben. Némileg újra biztatóbb momentumok merültek fel ügyemben. Kolozsvárott ugyanis többször volt alkalmam Bánffy Miklóssal² beszélni, akinek palotáira vonatkozólag nagyon becses dolgokat találtam s mivel Neki ezek a dolgok a legnagyobb érdeklődésében állanak, ügyem meleg felkarolását helyezte kilátásba. Ő szeptemberben fennjárt és a legilletékesebb hely részéről nagyon kedvező biztatást kapott, amelynek természetét – sajnos – itt nincs módomban részletezni. A kegyelmes úr mindenesetre megnyugtató, hogy itt egy reményteljes ügyről van szó. Nincs más hátra így, mint várni – és dolgozni. Bánffy Miklós meghívott bonchidai kastélyába is, amely gyönyörű

épület, egész Erdélyben nincsen párja. Régen volt annyi műélvezetben és nem utójára, olyan fejlődési fogadtatásban részem, mint ott – a gróf fáradtságát nem kimélve magyarázgatta az egyes épületrészek történetét. Valami 60-80, érdekesnél érdekesebb terv is van birtokában, amelyet természetesen már nem volt időm feldolgozni, de Bánffy máskorra is meghívott s így lesz még alkalmam ebben az irányban kutatni.

Kolozsvárott s így mondhatni, egész Erdélyben a műemlékek iránti érdeklődés a mélyponton van, különösen, ami a barokkot illeti, amely egészen az én dominiumom. Kelemen Lajos,³ egyetemi levéltáros (az Erdélyi Múzeum volt levéltárnoka) az egyetlen ember, aki ért hozzá és aki nekem rendkívül nagy segítségemre volt. Nagy szeretettel beszélt Méltóságodról, mint az egyetlen emberről, akitől biztatást kapott – másirányú gáncsok következtében azonban elkedvetlenedett az aktív munkától.

Reáinnézve a kolozsvári séjour nagyon kedvező eredménnyel járt – aránylag nagy terv –, fénykép és levéltári anyagot szedtem össze, amelyből itthon is sokáig dolgozhatok. Amellett minden számottevő tudományos tényezőt megismertem, ami különösen a publikáció szempontjából fontos. A Pásztortűz egész cikksorozatát⁴ fog lehozni a régi kolozsvári házakról – az Erdélyi Múzeumban is fog egy nagyobb tanulmány⁵ lejönni. Arra, hogy a kolozsvári barokkot egészben adjam ki, a mai viszonyok mellett nem lehet szó s nekem érdekem, hogy minél hamarabb nyilvánosságra kerüljenek az eredmények. Bátor vagyok éppen ezért Méltóságod tanácsát kikérni, el lehetne-e a Magyar Művészetben valamelyik kolozsvári főúri palotáról irandó tanulmányomat, vagy valamelyik, általánosabb természetű dolgot helyezni?⁶ S ha igen, kihez forduljak ebben az ügyben?

Méltóságos Uram bátorításához képest egynéhány új névre vonatkozólag szeretném kegyes véleményét kikérni. Ezek a következők:

1. „Pláumán” igazi neve *Blaumann*. 1773-1784-ig kimutathatóan Kolozsvárt dolgozott. 1786 februárjában halt meg, Szebenben. Ő tervezte és építette a kolozsvári Bánffy-palotát, a bonczhidai Bánffy-kastély két erkélyes kapuját, cour d'honneurjét, a kolozsvári minorita templom tornyát. Írtam dr. Julius *Bielnek*⁷ is, a szebeni Bruckenthal-múzeumba hátha ő tudna róla valamit, talán épp a Korrespondenzblatt [für Siebenbürgische Landeskunde] révén.

2. *Joseph Leder*, „Maurer Palleir”. A kolozsvári Teleki- (Bethlen-) palota tervezője. Átalakítást végzett a bonczidai Bánffy-kastélyban. 1800 körül.

3. *Hartmann*, kőfaragó és szobrász, Kolozsvárt. (Bánffy-építkezések, 1770-1780).

4. *Carlo Justì*. Olasz! „Geometra Provincialis” az erdélyi főkormányshéknél. 1808. dec. 13-án halt meg Kvárt, 40 éves korában. Küküllő és Torda megyékben is dolgozott. Tervezője a kolozsvári Toldalaghy-Korda palotának, (1803-1809) amely jelenleg a Bánffy Miklószé.

5. *Georg Winkler*, „Maurer Meister” a református nagytemplom építője (neve az alapkövön!) 1829-1851. Dolgozik Bánffyéknek is.

6. *Csürös Mihály*, szobrász. Toldalaghy-Korda palota 1808, Karolina-émlék reliefjei⁸ (Jakab [Elek] adatait ismerem).

7. *Ugrai László*, ingenieur. Az unitárius-templom tervezője. 1830-ban halt meg, Udvarhelyen.

8. *Luigi Pichl*, „Architetto, membro dell'Accademia in Roma” Bánffyéknek, Bonczhidán, 1830 körül, vagy korábban.

9. *J. Högl*er „academische bildhauer” Bánffyéknek, ugyenakkor terveket készít.

10. *Johann Böhm* „bau-ingenieur” 1850. Bánffy.

11. *W. Kleiner*. 1850. Stukkátor. Bánffy.

12. *A. Weber*. tervek 1850 körül. Bánffy.

13. *J. Freyheyl*. Gyönyörű rokokó és empire kályhatervék Bánffyéknek. 1800 körül.

14. *Philipp Winkler*. építész, 1828. Bánffy.

15. *Gantzhorn G.* műasztalos, ugyanakkor.

16. *Johann Christian Erras*, mérnök, a XVIII. [sz.] végéről.

17. *Kagerbauer Anton*, a Nemz.[eti] Színház tervezője.

Nagyon kérem Méltóságodat, ha alkalomadtán ideje és kedve engedi, kegyeskedjék ezeknek a neveknek utánanézni. Itt annyira el vagyunk szigetelve, hogy pl. a Szendrei-Szentiványi még Kolozsvárott sincs meg az egyet.[emi] könyvtárban. Bocsánatot kérek, hogy hosszú levelemmel terheltem

Méltóságos Uramat – csakis azért veszek bátorságot magamnak, mivel úgy érzem, hogy Méltóságod szívesen foglalkozik ezekkel az új adatokkal, amit másvalakiről Pesten nehéz volna elmondani. Kegyességét előre is nagyon köszönve maradtam Méltóságodnak mélységes tisztelettel szerető tanítványa

Biró József

N.[agy] Várad, [1]933. X. 3.

[Jelzete: MTA MKI MDK-C-I-17/161]

2.

Oradea, Nagyvárad, [1]933. okt. 17.

Méltóságos Uram!

Nagy örömmel vettem Méltóságod nagyon kedves levelét és hálás szívvel mondok köszönetet a sok adatért. Különösen nagy hasznát fogom venni a Pichi-re vonatkozó adatoknak (rengeteg levele van Bonczhidán) – Höglernek, sajnos, azonosítható kész műve nincsen. Milyen érdekes, hogy a XIX. század első felének mesterei, még a legjelentéktelenebbek is, mennyire ismertek a kutatás előtt, míg a XVIII. század egy nagy tátongó úr, különösen Magyarországon.

A Blaumannal egyébként nagy szerencsém van, Dr. Julius *Bielz*, a szebeni Bruckenthal-múzeum őre, megküldötte nekem a reávonatkozó összes levéltári adatokat, amelyeket az evangélikus egyház levéltárából és a szász nemzeti múzeumból szedett össze. *Johann Eberhard Blaumann*-nak, 1753-ban született Böblingenben (*Württemberg*). 1756-ban Szebenben nyert polgárjogot, majd később városi építész lett. *Szobrász* volt először s csak aztán építész. Az egész életrajzát pontosan leírják a szebeni adatok. Ott jött össze Bánffy Györggyel s miatta hagyta ott a Stadtbaumeisteri pozíciót. 1786-ban halt meg, Szebenben is sokat kellett építenie (így a térparancsnokság palotáját) – de ezt a szebeniek nem tudják és nyilván nem is látják, mert a barokk hidegen hagyja őket. Kolozsvárt is bizonyára, vagy a környéken sokat épített. Olyanféle szerepe lehetett a XVIII. század végén, mint Hillebrandtnak¹⁰ Magyarországon, persze lecsökkentett mértékben.

Kegyes elnézését kérem Méltóságodnak, hogy újólal tanácsát kérem, most azonban nem adhatok véget. Ugyanis a Bánffy-palotáról szóló nagyobb tanulmányom az Erdélyi Múzeum karácsonyi évkönyvében¹¹ fog megjelenni. Mivel én itt az egész művészettörténeti irodalomtól és képanyagtól hermetikusan el vagyok zárva, ezért voltam bátor a mellékelt néhány fényképet elküldeni Professzor Úrnak, azon kéréssel, hogy az analógia tekintetében nem-e emlékezteti Méltóságodat a Bánffy-ház valamilyen hasonló épületére? A palota 1773-1785 épült, alaprajza négyzetes, ilyenformán a körbefutó loggiával épült. Elő- és hátsó homlokzata van.

Szerény véleményem szerint nem copf, hanem inkább késői rokokó. A kidomborodó erkély (mint Bonczhidán is) Blaumannak sajátos felfogása. Erdélyies azonban az egész tetőmegoldás. Elsősorban, úgy gondolom, hogy a főhomlokzati balkon lejtős teteje nagyon szászos (a szász gótika hatása Blaumannon) s a nagyon magas, csonka mansardtető tipikusan erdélyi. Bánffy Miklós is mondta, hogy sehol sem látott olyan magas tetőket, mint Erdélyben. A minorita-templom¹² homlokzata is épp ilyen kidomborodóan ívelt, bár klasszicistább. Rá is, valahogyan egészen egészen speciális benyomást kelt, nem a szokványos későbarokk, ami a Dunán túl van. A sok szobrot, Louis XV. urnákat is Blaumann faragta, épp ettől olyan festői és kevert stílusa.

Nagyon hálás volnék Professzor Úrnak, ha a fentiekről kegyes véleményét velem közölni szíveskedne és kiváltképpen Méltóságod saját impresszióját. Művészettörténeti és műtörténeti irodalom érrefelé ismeretlen dolog s fájdalom, a pestiek, egykori kollégák márcsak féltékenységből se közölnek velem semmit.

A minorita-templom fényképét, amelyből csak egy példány van s a Bánffy-palota 1910-es fényképét (amely a Kelemen Lajos tulajdona) bátor vagyok visszakérni – a többiek saját felvételeim.

Ismételten kegyes elnézését kérem Méltóságodnak, háborgatásomért s hálás köszönettel maradtam alázatos tisztelője és szerető tanítványa

Biró József

[A „Nagyvárad” c. lap fejléces levélpapírján.

Jelzete: MTA MKI MDK-C-I-17/163]

3.

Méltóságos Uram!

Már két hónappal ezelőtt írtam Méltóságodnak, mikor is egy néhány stíluskritikai útbaigazítást voltam bátor kérni s több fényképet is mellékeltem. Mivel választ erre a levélre nem kaptam, gondolom, hogy a postán kallódott el valamelyik levél. Annyiban bánt a dolog, mert ugyanebben a levélben köszöntem meg Méltóságos Uramnak azt a rengeteg adatot, amelyet velem közölni volt kegyes még októberben; s amelyért most ismételtelen mondom hálás köszönetet.

Jelen alkalommal egynehány új és nagyon fontos név után szeretnék érdeklődni. Időközben ugyanis Kelemen Lajos kikutatta nekem Kolozsvárt az 1751-52-es bonczhidai építkezések okmányait. Az architektor neve „Kőműves Pallér *Grimmer Péter*”, sok kőfaragó munkája volt *Hoffmayer Josef*-nek, a stukatúrát *Romanus Léhel* csinálta, amelyek művészi munkák. Legnagyobb fontosságú azonban a gyönyörű 42 kőszobor (Erdélyben páratlan szépségű barok-munkák) alkotója: „Kolozsvári német képfaragó *Nachtigall János*” neve. Stílusazonosság alapján benne sejtem a kolozsvári volt jezsuita templom szőszékének és karzati, valamint kórusi szobrainak mesterét és a főtéri nagy templom szőszékének és négy csodaszép oltárának alkotóját¹³, amelyek ugyanezen időtájt, a XVIII. sz. ötvenes éveinek környékén készültek. *Nachtigall János* épp ezért nagyon fontos mester. Méltóságodnak fáradozását az utánanézés körül nagyon megköszönném. Kolozsvárt mind eddig nem találkoztam vele. A Bánffy-palotáról szóló nagy tanulmányom most jelenik meg, karácsonykor, az Erd.[élyi] Múzeum évkönyvében¹⁴ s külön is, az Erd.[élyi] Tud.[ományos] Füzetek sorozatában.¹⁵ Megjelenése után nyomban megküldöm tiszteletpéldányát Méltóságos Uramnak. Jelen levéllel egyidejűleg vagyok bátor a Pásztortűz dec.[emberi] számát is megküldeni – ez az első cikke a kolozsvári barokról való cikksorozatának.¹⁶ Remélem, hogy Méltóságod szívesen fogja fogadni.

Másirányú publikációra egyelőre nincs kilátásom; csodálatosképpen Hekler elzárkózott az Arch.[eologiai] Ért.[esítő]-tel.¹⁷ Nem válaszolt az ajánlatomra. Most a nagy kolozsvári monográfia III. fejezeténél¹⁸ tartok, de ebben nehezen haladok; a pesti összehasonlító irodalom nagy hiánya miatt. A bonczhidai tanulmány az Erd.[élyi] Múz.[eum] jövő évi első kötetében¹⁹ fog kijönni. Pesti ügyem húzódik, halasztódik. Bár most az „állástalan diplomások” mozonak, ők nem abban az irányban, amelyben kedvező lenne nekem. Bánffy Miklósbán, Darányiban²⁰ van a reménységem, na meg, hogy a Nagybatyám²¹ a holnapi választáson újra bejusson a parlamentbe.

A közlegő karácsonyi és újévi ünnepek alkalmával a legőszintébb szívvel kívánok minden jót Méltóságos Uramnak s egyben kegyes segítségét hálással köszönve maradtam nagy tisztelettel tanítványa

Bíró József

Nagyvárad, [1]933. XII. 19.

[Jelzete: MTA MKI MDK-C-I-17/2107:1-2.]

4.

Méltóságos Uram!

Nagy örömmel vettem Méltóságod levélét s nagyon köszönöm a Hoffmayerekre²² vonatkozó adatokat. Nem tartom kizártnak, hogy az én emberemmel vonatkozásban van, esetleg azonos is – ezt majd a későbbi kutatás fogja eldönteni. Egészen bizonyos azonban, hogy a század közepén egy egész szobrászműhely működött Kolozsvárt, a munkák egészen azonos kivitel mellett is más-más kézre mutatnak. Fájdalom, a publikáció tere jóval kevesebb, mint az eredmények s ez egy kissé lelohasztja a munkaszemélyt.

Nagyon hálással köszönöm Méltóságodnak, hogy Petrovics főigazgató Úrnak újra kegyeskedett szólni. Bátyámat is nagyon kedvesen fogadta s bizom benne, hogy Ő alkalomadtán mellettem lesz. Nagyon súlyos veszteség, hogy Nagybatyámat kibuktatták a parlamentből. Elképzelhetetlen terror volt egész Erdélyben, Biharban 12.000 szavozóját nem engedték az urnákhoz, az összes magyar falvakat csendőrkordon vette körül, a bizalmi férfiak testületileg a toloncházban ültek a választás

napján. Nemcsak Bihar, hanem valamennyi határszéli megye magyar képviselő nélkül maradt...

A közelgő új év alkalmából minden jót kívánok Méltóságos Uramnak s sokkal kevesebb megpróbáltatást. Ha a lexikonok nem tévednek, most 4-én tölti be Méltóságod hatvanötödik évét, ebből az alkalmából is a legőszintébb szívvel vagyok bátor gratulálni Professzor Úrnak, nagyon hosszú életet, jó egészséget és munkacserét kívánva s az Úristen áldását kérve Méltóságos Uramra.

Mindig nagyon szerető tanítványa

Biró József

Nagyvárad, [1]933. XII. 29.

Méltóságos Professzor Úr!

Midőn atyai szívem egész melegével köszönöm Méltóságodnak fiam iránt tanúsított végtelen jószágát, kérem a Teremtőt adjon Méltóságodnak nagyon boldog, szerencsés további sikerekben gazdag új esztendőöt.

A legmélyebb tisztelettel maradok

Méltóságodnak mindenkor nagyon hálás híve:

Biró Márk

[Jelzete: MTA MKI MDK-C-I-17/163.]

5.

Oradea, Nagyvárad, 1935. I. 31.

Méltóságos Uram!

Zádor Anna írta, hogy Méltóságod bírálata már megjelent.²³ Mivel a Magyar Művészet ide nem jö-he be, kimásoltattam s most kaptam csak kézhez. Nagy örömmel olvastam Méltóságos Uram meleg s rámnézve annyira kitüntető sorait s a legőszintébb szívvel köszönöm azt. Méltóságod súlyos sza-va nekem nagyon sokat jelent azokkal szemben, akik az én munkámat lekicsinyelni, semmibeve-nni szeretnék. Másrészt pedig a magyar sajtó megdolgozása innen rendkívül nehéz feladat s egész apparátust kell megmozgatni, hogy megemlékezzenek róla, amire bizony nekem, mint kezdőnek nagyon nagy szükségem van. Kivált Teleki Domokos²⁴ segít nekem ebben hathatósan. Méltóságod bírálatát a Szabadság²⁵ vasárnapi számában mi is leadjuk; remélem, nincs ez Méltóságod tetszése ellenére. A lappéldányt különben meg fogom küldeni.

Méltóságos Uram legutóbbi levelét még annakidején átküldöttem elolvasás végett Kelemen Lajosnak Kolozsvárra. Hallom egyébként, hogy a magyar rádió a múlt héten Erdőszentgyörgyről tartott előadást s abban hosszasan beszélt Rhédey Claudiáról, főképp halálának körülményeit rész-letezte s arról a kegyeletről beszélt, amellyel az angol királyi ház tagjai s köztük Mária román anya- királynő – viseltetnek az erdőszentgyörgyi síremlékkel²⁶ szemben.

Én most nekiláttam a bonczhidai monográfia²⁷ megírásához. Sajnos, az adatok nem teljese-k s Pesten is kell kutatnom még, kivált a középkori várra vonatkozólag. Rendkívül ambicionálok a munkát, nem pusztá építéstörténetet akarok írni, hanem a Bánffyak családtörténetének vázlatát is akarom adni. Mivel Bonczhidának románkori pincéi, gótikus lovagtornya, renaissance-alaprajza és ajtókeretei vannak – a barokk részleteken át egészen a klasszicista és a romantika-korabeli átalakulásokig – kitűnő alkalom rá, hogy *ne csak* a barokk-dolgokkal foglalkozzak. Ugyanis fenn bizonyos körökben épp a barokk iránti ellenszenvet szeretnék ellenem felhasználni, másrészt pedig azt, hogy én „jelentéktelen” személy- és tárgytörténeti részleteket kutatok...

Márciusban okvetlen felmegyek Pestre: ez természetesen még anyagi szempontoktól függ. Akkor a nyári anyaggyűjtés új eredményeit örömmel fogom megmutatni Méltóságodnak.

Professzor Úr nagyon megtisztelő bírálatát ismételten hálatelt szívvel köszönve maradtam mélységes tisztelettel szerető tanítványa

Biró József

[A „Szabadság” c. lap fejléces papírján.

Jelzete: MTA MKI MDK-C-I-17/167.]

6.

Méltóságos Uram!

Kegyes sorai értelmében összeírtam az Ugrai Lászlóra vonatkozó adatokat. Mindezek azonban nem teljesekek. *Kelemen* Lajosnak Kolozsvárt egy kéziratban fekvő munkája van Ugrai Lászlóról s ha a *dolog nem volna sürgős*, én levéllileg *egy pár fontos életrajzi adatát (születés, halál)* megtudakolhatom. Emlékszem rá, hogy mutatta egy régi kiadványban nekem Kelemen, hogy 1830-ban halt meg *Székelyudvarhelyen*, mint városi mérnök. (?) De az évszámban, valamint a minőségben nem vagyok bizonyos. Ezt azonban megtudakolhatom, forrásával együtt s nekem magamnak is jegyzetem van róla Nagyváradon.

Ami bizonyos, az ennyi:

Ugrai László építész, a XVIII.-XIX. századforduló erdélyi építészetének legnagyobb tehetségű mestere. Ő építi a kolozsvári unitárius templomot (1792-96) és a kollégiumot (1806) ez utóbbit azonban részben átépítették. A templom homlokzata egészen egyénien egyesíti a későbarokk klasszicista és rokokó irányának elemeit. A templom alaprajza hosszanti típus, de a rokokó-karzatokkal egész centrális benyomást ad, mintha két ellipszisből konstruálták volna meg.

Kivitelezetlen tervei közül a szamosújvári Lászlóffy-palotához készített gyönyörű tervét (80-as évek) és a marosvásárhelyi Teleki könyvtárhoz, 1797 körül készített, két különböző változatú, hiteles és jelzett tervét ismerjük. Mindkét terv centrális elrendezésű empire könyvtárpület terve. 1811-ből hiteles levelét ismerjük a Teleki-levéltárban, Székelyudvarhelyen halt meg. Atyja, *Ugrai András*, a Teleki-családnak volt valami gazdatisztje: a legtöbb reávonatkozó dokumentum a Teleki-könyvtárban és természetesen a kolozsvári unitárius egyház levéltárában van.

Meghalt 1830-(?)-ban, *Székelyudvarhelyen*.

Irodalom: *Biró József*: Magyar művészet és erdélyi művészet. *Erdélyi Múzeum* XL. köt. és *Erd. [élyi] Tud.[ományos] Füzetek* 80. sz. (Kolozsvár 1935), 27. l., a szamosújvári Lászlóffy-palota tervének képével. – *Balogh Jolán*: Kolozsvár műemlékei. Bp., 1935., 36-37., l., 106., 108. és 123. kép (unitárius templom és kollégium). – *Biró József*: A geryeszegi Teleki-kastély. Bp., 1938. 34., 102-103. l., 10-11. kép (Tervek a Teleki-könyvtárhoz). – *Kelemen Lajos*: Ugrai László, az unitárius templom és kollégium építész (Kézirat a szerzőnél)²⁸ Halálózási évének dátumát és forrását, ha nem sürgős, levéllileg Kelemtől megtudakolhatom. Kérem erre vonatkozólag Méltóságod kegyes válaszát.

Mindenkor a legnagyobb örömmel szolgálatára készen mély tisztelettel és szeretettel köszönti Méltóságos Uramat

Biró József

Budapest, [1]939. I. 23.

[Jelzete: MTA MKI MDK-C-I-17/169.]

JEGYZETEK

Biró József életére és munkásságára vonatkozó legfontosabb irodalom:

Lyka Károly: Egy magyar tudós élete és halála. *Új Idők* 1947. (LIII). 33. sz. 149.; Lyka Károly: Biró József (1907-1945). In: „S két szó között a hallgatás... Magyar mártír írók antológiája I. Szerk.: Keresztury Dezső és Sik Csaba. Bp., 1970. 136-137.; Romániai magyar irodalmi lexikon I. Főszerk.: Balogh Edgár. Bukarest, 1981. 237.; Zádor Anna: Biró József 1907-1945. Művészettörténeti Értesítő 1985. (XXXIV). 203-205.; Kéki Béla: Az erdélyi kastélyok történetirója – Emlékezés Biró Józsefre. Magyar Építőművészet 1988. (LXXIX). 1. sz. 54-55.; Hegedűs Géza: Előjáték egy önéletrajzhoz. Bp., 1982. 77-84.; Biró Imre: Biró József munkássága. Magyar Nemzet 1985. jan. 21. 6.; Lővei Pál: Biró

József életpályája. In.: Biró József (1907-1945) emlékkiállítás. Szerk.: Adam Biro és Lővei Pál. Bp., 1991. 8-9.; Entz Géza: A művészettörténész Biró József és az erdélyi kastélyok. In.: Biró József (1907-1945) emlékkiállítás. Szerk.: Adam Biro és Lővei Pál. Bp., 1991. 18-20.

1. Nagyvárad barok (sic!) és neoklasszikus művészeti emlékei. (Bp., 1932.); A kolozsvári Szent Mihály templom barok (sic!) emlékei. (Kolozsvár, 1934.); A geryeszegi Teleki-kastély. (Bp., 1938.); Kolozsvári képeskönyv (Bp. 1940.); Erdély művészete (Bp., 1941.); Európa festészete (Bp., 1942.); Erdélyi kastélyok (Bp., 1943.). Jelentős tanulmányai: A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blaumann (Erdélyi Múzeum, 1933.);

- Két kolozsvári főúri barokkpalota (Archaeológiai Értesítő, 1934.); A bonczhidai Bánffy-kastély (Erdélyi Múzeum, 1935.); Magyar művészet és erdélyi művészet (Erdélyi Múzeum, 1935.); A zsbói kastély (In.: Emlékkönyv Gevech Tibor születésének hatvanadik évfordulójára. Bp., 1942.); A bonchidai Bánffy-kastély családi arcképei (In.: Emlékkönyv Lyka Károly hatvanötödik születésnapjára. Bp., 1944.)
2. Bánffy Miklós (1873-1950) író, volt külügyminiszter, az Erdélyi Helikon c. folyóirat főszerkesztője.
3. Kelemen Lajos (1877-1963) történetszaki, az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárosa, majd az Erdélyi Nemzeti Múzeum és levéltárának főigazgatója. A középkori Erdély művelődés- és művészettörténetének kutatója és feldolgozója.
4. „Meggzólalnak Kolozsvár kövei” címmel a Pásztorút 1933. (XIX.) 402-403., 424-425. és az 1934. (XX.) 15-16. évfolyamaiban.
5. „A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blaumann”. Erdélyi Múzeum 1933. (XXXVIII). Új folyam IV. 446-463.
6. A „Magyar Művészet”-ben két írása jelent meg. „A marosvásárhelyi képtár” 1937. (XIII). 169-185. és a „Hat ismeretlen Maulbertsch kép Erdélyben” 1937. (XIII). 377-388.
7. Julius Bielz (1884-1958?) műtörténész, a nagyszabeni Bruckenthal Múzeum őre, majd igazgatója.
8. Az ún. „Karolina-oszlop”-ot 1831-ben állították I. Ferenc és Carolina Augusta 1817. évi látogatása emlékére. Az emlékmű reliefsjeinek elkészítésével nem Csűrös Mihályt, hanem testvérét, Csűrös Antalt (+1843) bízták meg. (Lásd B. Nagy Margit: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Bukarest, 1970. 297.) Mivel nem voltak elégedettek a munkájával, a megbízást Friedrich Hirschfeld (+1848?) kőfaragómesterre bízták, aki közmegelegedésre végezte el a rábízott feladatot. (Lásd B. Nagy Margit: Stílusok, művek, mesterek. Bukarest, 1977. 212.)
9. SZENDREI J.-SZENTIVÁNYI Gy.: Magyar képzőművészek lexikona. Szeged, 1914.
10. Franz Anton Hillebrandt (1719-1797) osztrák építész, a XVIII. század végi építészettel jellegettes mestere. A magyar királyi kamara vezető építész. Irányítja a budai várban folyó építkezéseket, munkálkodik Pozsonyban, Esztergomban, Nagyszombatban, Székesfehérváron. Nagyváradon ő fejezte be a székesegyház és a püspöki palota építését. Megtervezte a pesti német színházat és a vigadót, átalakította a budavári klarissza kolostort országház céljaira.
11. Lásd az 5. sz. jegyzetet.
12. A kolozsvári minorita templomról van szó. A Vatikán és Románia között létrejött megegyezés – konkordátum – értelmében 1926. november 7-én átadták a görög katolikus egyháznak. (Jelenleg a görög keleti, az orthodox egyház használatában.)
13. B. Nagy Margit kutatásai igazolták
- Bíró József sejtését. (V.ö.: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Bukarest, 1970. 317.)
14. Lásd az 5. sz. jegyzetet.
15. A sorozat 63. számaként jelent meg. Cluj-Kolozsvár, 1933.
16. Lásd a 4. sz. jegyzetet.
17. Később megjelentek publikációi az említett folyóiratban. „Két kolozsvári főúri barokkpalota” 1934. (XLVII). 115-134., és „A belényesi róm. kath. templom” 1935. (XLVIII) 115-158.
18. Az említett monográfia „A kolozsvári Szent Mihály-templom barokk emlékei” (Cluj-Kolozsvár, 1934.) III. fejezete a kötet címét viseli.
19. „A bonczhidai Bánffy-kastély”. Megjelent az említett folyóiratban, 1935. (XL). 122-153.
20. Darányi Kálmán (1886-1939) politikus, miniszterelnök is volt. A levél írásának idején a miniszterelnökség politikai államtitkára.
21. Hegedűs Nándor (1884-1969) irodalomtörténész, lapszerkesztő, politikus. 1918 óta főszerkesztője a „Nagyvárad” című politikai napilapnak. Az Országos Magyar Párt biharmegyei tagozatának alelnöke, majd 1928 és 1934 között, két cikluson keresztül képviselője a román parlamentben.
22. Hoffmayer József (+1785) kőfaragó. Dolgozott a kolozsvári Szent Mihály templom és több erdélyi kastély építkezésénél. Fia, Hoffmayer Simon (+1800) szobrász, a század vég legjelentősebb mestere a klasszicizmus erdélyi meghonosítója lett.
23. „A kolozsvári Szent Mihály-templom barokk emlékei” címen. Magyar Művészet 1934. (X). 367-369.
24. Telesi Domokos (1880-?) A két világháború között szövetkezeti és egyházi ügyekkel foglalkozott. A gernyeszegi mintagazdaságot is ő vezette.
25. Miután a magyar helységés földrajzi elnevezések használatát megtiltották, a „Nagyvárad” című lap 1934-től „Szabadság” néven jelent meg.
26. Rhédey Claudia (1812-1841) grófné Mary angol királynénak, V. György feleségének volt a nagyanyja. Miután a grófnét Bécsben tragikus baleset érte – egy katonai parádé közben leesett lováról és összetiporták a paripák – férje, Sándor württembergi herceg hazavitette holttestét az ősi Rhédey-birtokra, Erdőszentgyörgyre. Itt temették el, a református templomban lévő családi sírboltba. Emlékét díszes emléktábla őrzi a templomban, amelyet Mary angol királyné helyezett el.
27. Lásd a 16. sz. jegyzetet.
28. Az említett kéziratot a Kelemen Lajos tudományos munkásságát összeállító Szabó T. Attila és Magyarai András sem a megjelent, sem a kéziratban lévő munkák között nem szerepeltek. V.ö.: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 1957. 632-650.

Die Tätigkeit eines siebenbürgischen Kunsthistorikers im Spiegel seiner Briefe
(József Biró's Briefe an Károly Lyka)

(Herausgegeben von Péter Sas)

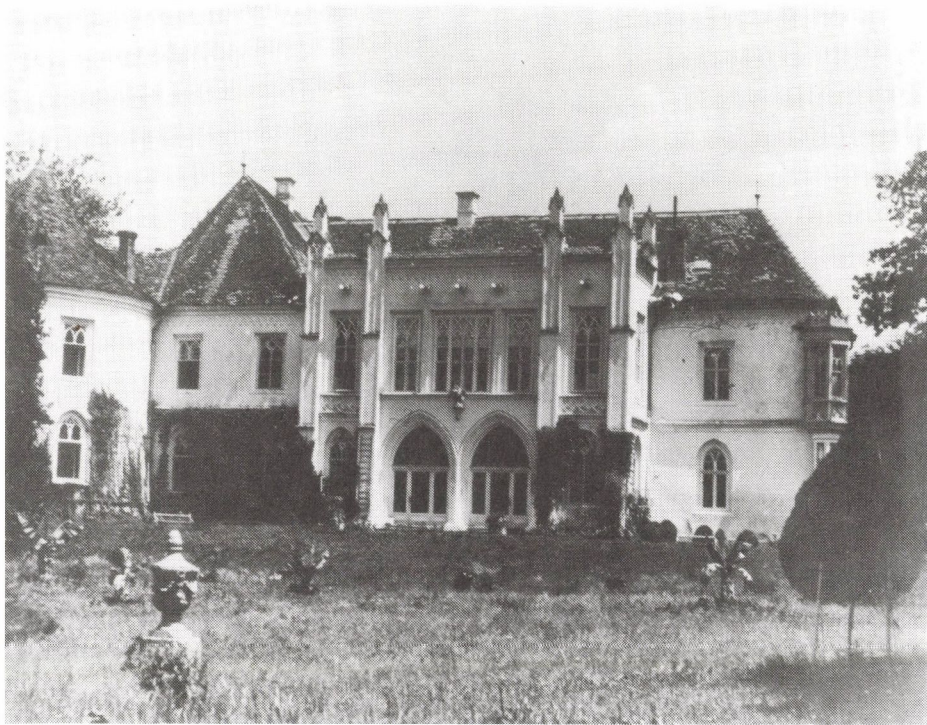
Die jetzt publizierten Briefe wurden von József Biró, dem ausgezeichneten Kenner und eine gewandte Feder führenden Bearbeiter des siebenbürgischen Barocks, an Károly Lyka, seinen ehemaligen Professor an der Universität, geschrieben. József Biró bediente sich bei seiner Arbeit der Methode Lajos Kelemens, des Historikers von Siebenbürgen, und fing mit den Vorarbeiten für seine Studien immer in den Archiven und Bibliotheken an. Im Laufe der Erschließung der siebenbürgischen Schlösser hatte er die Möglichkeit, die Familienarchive und -bibliotheken der Besitzer zu studieren. Seine Beiträge sind allein schon deshalb von äußers großem Wert, weil ein bedeutender Teil der von ihm bearbeiteten archivalischen Materialien schon vernichtet, bestenfalls verschollen ist. Seine Bearbeitungen und Abhandlungen besitzen somit einen Quellenwert und stellen die Ausgangsbasis für weitere Forschungen dar. Der Wert seiner Schriften wird durch ihre Formulierung mit literarischem Anspruch, durch den farbigen und anschaulichen Stil ihres Verfassers noch weiter erhöht. Seine Tätigkeit brach tragisch früh ab. Er wurde mit seinem Vater zum Opfer des Terrors der Pfeilkreuzler. Seine herausgegebenen Werke werden immer zu den Grundlagen der ungarischen und der universalen Bildungsgeschichte gehören.

11. Bonchida, Bánffy-kastély, lépcsőház OMvH Fényképtára, ltsz.: 138629.

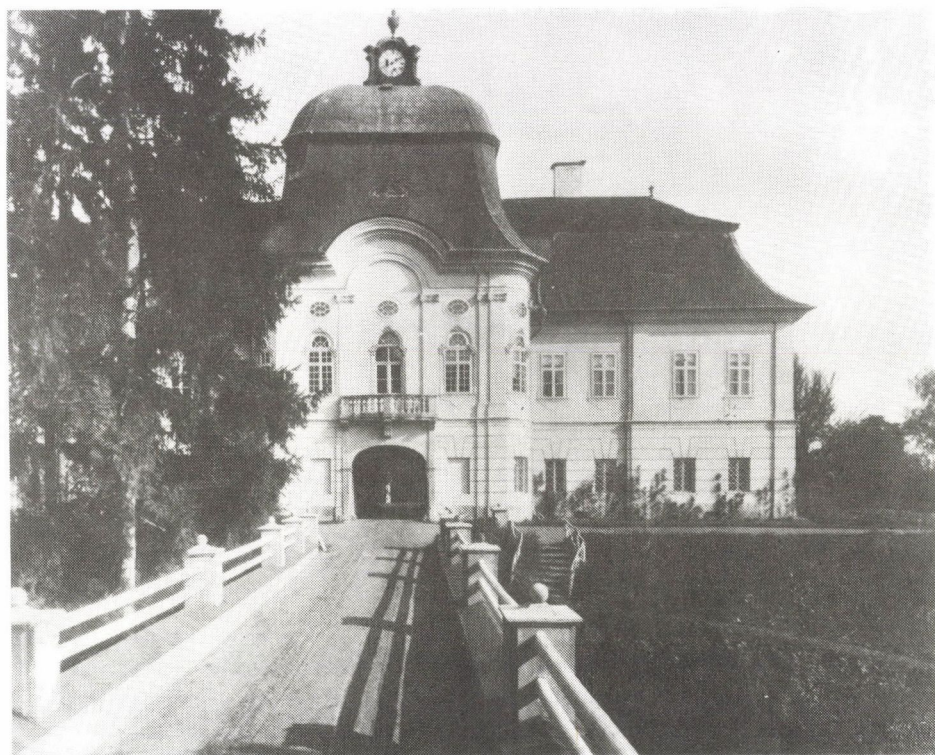

12. Bonchida, Bánffy-kastély, ebédlő OMvH Fényképtára, ltsz.: 138630.

13. Bonchida, Bánffy-kastély Országos Műemlékvédelmi Hivatal (OMvH) Fényképtára, ltsz.: 113845.

14. Gernyeszeg, Teleki-kastély. A folyosón elhelyezett római sírkövek Szöllősy Kálmán felvétele, 1930 körül. OMvH Fényképtára, ltsz.: 27160.

15. Gernyeszeg, Teleki-kastély, főhomlokzat. Hollenzer László felvétele, 1910 körül. OMvH Fényképtára, ltsz.: 144726.

